

A jelentésekből megtudták, hogy a Társulatot sokkal többen és többször szeretnék igénybe venni, mint ameddig annak anyagi ereje megengedi, s hogy páratlan missziói lehetőségek kínálóknak, mert a háború csodálatos liberalizáló hatást gyakorolt a lelkekre a vallás kérdéseiben is. Erre először azt ajánlották, hogy a Társulat szükségleteire évi 25.000 dollárt szavazzanak meg (ennek alig egy harmada folyt be s az is rendszertelenül az elmúlt 20 év alatt!), mikor azonban a kivitelre került a sor, 100.000 dollárt ajánlottak meg. A következő indítvány az volt, hogy az ország összes unitárius egyházközségeit hívják meg egy nagy gyűlésre, hogy a közös cél sikeresebb előmozdítására határozatot hozzanak. Ez eszmét nagy lelkesedéssel és egyhangúlag elfogadták. Az amerikai unitárizmus, küldetésének nagy és szent tudatára ébredve, végre megtalálta önmagát. A National Conference (a „national” Amerikában az egész országra kiterjedő szervezeteket jelzi) megszervezése hamar meg is történt, amint ezt a következő fejezetben látni fogjuk.

XXXVII. FEJEZET.

Az amerikai unitárizmus megszervezése és elterjedése.

(1865–1925).

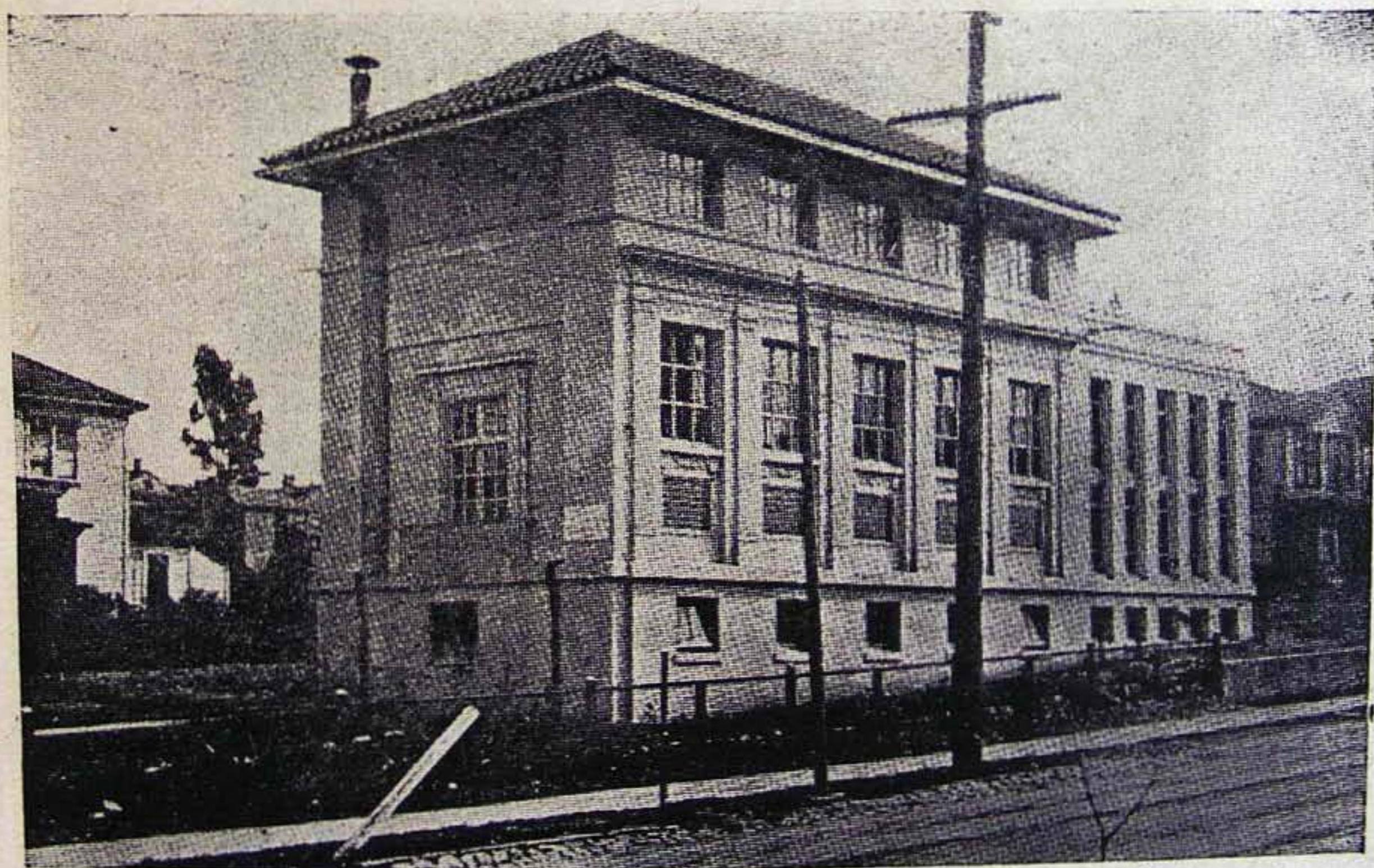
Az előbbi fejezetünk végén elmondott események hatása hamar megmutatkozott. Némelyek ugyan kételkedtek abban, hogy ez a lelkes megmozdulás eredménnyel kecsegtethetne s ezért nem is tettek semmit annak előmozdítására, mások meg épen ábrándozásnak tartották az egészet s csak nevettek rajta. A felekezet nagy többsége azonban nagy akarással állott az ügy mellé, mert általánossá vált a meggyőződés, hogy az egész ország olyanforma lelki pillanatokat él át, mint amilyenek Kelet-Massachusetts-ben megteremtették volt az unitárizmust s hogy az unitárizmusnak csak meg kell ragadnia az alkalmat s az igazi „Broad Church” (széleslátókörű, mindenkit befogadó egyház) megteremtődik végre Amerikában. Míg 1864-ben a Társulat mindössze 6000 dollárt kapott munkája folytatására s azt is csak ötven egyházközségtől, a mult évben pedig ennek

Eliot E. Charles (Károly), a Harvard-egyetem leghíresebb elnöke, „Amerika nevelője”, a XX. század „legnagyobb unitárius világi embere”,

Dall H. A. Charles (Károly.)
Az első unitárius külszónárius.

A „Pacific Unitarian School for the Ministry” (a Csendes-óceán melletti unitárius lelkészsképző) könyvtára Berkeley-ben (California).

DR. WILBUR MORSE EARL, e könyv szerzője.

1886-ban végzi Vermont egyetemét, onnan a Harvard egyetem teológiai fakultására megy, lelkeszi diplomát és »Scientiae Theologicae Baccalaureus« fokozatot szerez (1890-ben). 1890—1898-ban Portlandban (Oregon) lelkesz, 1899—1904-ben a Meadville Theological School-ban tanár. 1904-ben az abban az évben megnyitott Pacific Unitarian School for the Ministry tanára és elnöke lesz Oakland-ban, majd Berkeley-ben (California). Tudományos munkásságának elismeréseként 1910-ben a University of Vermont tiszteletbeli doktortust ad Mr. Wilburnak (D. D.). Ma is a Pacific School elnöke és tanára s ez intézmény felvirágoztatásában oroszánrésze van.

is csak a felét, most a 100.000 összegyűjtésére kibocsátott felhívás váratlan sikert hozott. A régi hozzájárulók felemelték hozzájárulásuk összegét, sok egyházközség pedig most először a hozzájárulók sorába lépett. A Társulat májusi gyűlése előtt jóval, az egész összeget messze túljegyezték.

Mikor tehát a nemzeti (országos) gyűlés április elején New-York-ban összeült, a csüggedés és közöny régi érzése nagy lelkesedésnek és reménykedésnek adott helyet. Maga az idő is igen kedvező volt. A polgárháború láthatólag vége felé közeledett, három nappal a gyűlés berekesztése után Lee hadserege tényleg meg is adta magát az Appotomax-nál s ezzel tulajdonképpen vége is lett a háborúnak. E gyűlésen először került szönyegre az összes egyházak megszervezése, mert, amint már mondtuk, a Társulat csak egyének kezdeményezése volt s annak irányításában nem volt az egyházközségeknek közvetlen részük.¹ Továbbá, míg a Társulatot jórészt lelkészek irányították, a Convention-ba sok kiváló világi embert is bevontak.

Néhány túlzó egyházközség, a radikálisok és a konzervatívok közül, ugyan még innen is távol maradt, de a megjelentek száma így is minden várakozást felülmúlt. Több mint 200 egyházközség képviseltette magát csaknem 400 képviselő útján. A lelkesedés igen nagy volt, mert hiszen mindnyájan érezték, hogy, amint a meghívó mondta: „Amerika Szabadelvű Egyháza alaposabb megszervezése s céljainak bőkezűbb támogatása végett” jöttek össze. Andrew A. Jánost, Massachusetts híres „War Governor”-ját (háborús, háború-alatti, kormányzóját) választották elnökké, a gyűlés szellemi irányítója azonban a new-york-i Dr. Bellows volt. A Convention azonnal munkához látott, meghallgatta az elvégzett és elvégzendő munkákról szóló jelentéseket s a második napon megszervezte a National Conference of Unitarian Churches (az unitárius egyházközségek országos konferenciája) szervezetét.² Határozati-lag kimondták, hogy évi 100.000 dollárt gyűjtenek össze a felekezet közös munkájára, másik százezret Antioch College felszerelésére, s hogy Cambridge és Meadville teológiai intézeteit is bőkezűen fogják támogatni, valamint, hogy a nyugaton folytatandó missziói munkára is adakozni fognak.

¹ 1880-ban a Társulat kiegészítette alapszabályait, hogy az egyházközségek képviselői is részt vehessenek az irányításban; 1924-ben pedig lépéseket tettek, hogy az egyéni tagságot lassanként megszüntessék s összeolvadjanak a General Conference-szel.

² Ez a név 1911-ben a General Conference of Unitarian and Other Christian Churches névre változott.

A határozatok végrehajtását aztán serényen meg is kezdték. Antioch College-ot Ohio államban 1852-ben alapították felekezeteken kívüli alapon. Első elnöke (a főiskoláknak Amerikában nem rektora van, hanem elnöke) Mann Horace volt, a kiváló, Massachusetts-ből származó unitárius, s az intézet fenntartására az unitáriusok kezdettől fogva bőkezűen adakoztak, mert minden remény megvolt rá, hogy a nyugaton ez ép oly befolyást fog gyakorolni, mint Harvard New England-ben. Ebben az időben azonban a College súlyos pénzügyi helyzetbe került s a bukás szélén állott, a konferencia után kevesebb mint két hónappal azonban a szükséges összeg összegyűlt s az intézet meg volt mentve. Ez igen fontos lépés volt, mert akkoriban még alig három-négy főiskola volt mentes a felekezeti befolyástól Amerikában s alig pár évvel azelőtt egy igen kiváló kémikus elbukott New-York-ban a Columbia College tanszékére tartott választásban, egyszerűen csak azért, mert unitárius volt. Az új tervek egyik legsikeresebbikének bizonyult az egyetemi városokban felállítandó új egyházközségek terve, melynek az volt a célja, hogy az egyetemi ifjúságot megnyerje s azok hazaszéledése útján távoli vidékekre is eljuttassa az unitárizmust. Az első ilyen egyházközség Ann Arborban-ban 1865-ben alakult a University of Michigan mellett, egy másik a következő évben Ithaca-ban (New-York állam) az ujonnan alakult Cornell University mellett alakult, míg lassanként húsz ilyen egyházközségük lett az unitáriusoknak.

A háború alatt megszűnt déli egyházközségek újjászervezésére is lépések történtek. Kaliforniába is misszionáriust küldtek s a következő négy-öt év alatt öt új egyházközség alakult a Pacific Coast (a Csendes-óceán partvidéke) legfontosabb városaiban. Különböző vidékekre több mint 100 lelkészt küldtek szét hosszabb-rövidebb ideig tartó prédikációs-körutakra s négy év alatt a egyházközségek száma 30⁰/₀-kal emelkedett. Egy éven belül a Western Conference egyházközségének száma kétszeresére emelkedett, a Vasárnapi Iskola Társaság segélyezése megnőtt s a Társulat jelentős alapítványokat kapott. Míg a polgárháború előtt a felekezet éveken át alig vonszolta magát, most tizennyolc hónapon belül negyven új egyházközség és csaknem negyven új lelkész került be a szervezetbe. Az amerikai unitárizmus csaknem egyetlen ugrással országos mozgalommá lett a régi „Boston notion” (bosztoni eszme, bosztoni találmány) helyett s teremtő munkára egyesült.

A kitűnő előhaladásról adott beszámolókat nagy éljenzést váltottak ki a National Conference 1866-ban, Syracuse-ban tartott második gyűlésén megjelentekből. További szervezkedésre tettek most már lépéseket, melyek között a legfontosabb az országnak kerületekre való felosztása volt, helyi konferenciákkal mindenikben, hogy a szomszédos egyházközségeket maga köré vonja s egyesült erő-kifejtésre bírja. Négy kerület már volt, ezekhez még tizennégyet szerveztek, melyek aztán tényleg sokat tettek különösen a missziói munka és pénz-gyűjtés terén. A más felekezetek keretei közt élő szabadelvűek felé irányított gesztus volt, hogy a Conference nevét így változtatták meg: „Unitarian and other Christian Churches” (Unitárius és más keresztény egyházközségek.) Ebben az irányban azonban, biztató kezdet után, mégsem mutatkozott végül maradandóbb eredmény. Az első gyűlés terveinek végrehajtására Meadville teológiai iskolájának egyik tanszékére a helyszínen összegyűjtötték a szükséges alapot; New-York-ban pedig „The Liberal Christian” névvel újságot indítottak.

A következő két évben is nagy haladás mutatkozott. Színházakban Boston-tól San Francisco-ig majd minden nagy városban gyűléseket rendeztek s nagy tömegek hallgatták az unitárius hitnézetekről szóló előadásokat. Boston legnagyobb színházában négy éven át hétről-hétre tartottak ilyen gyűléseket nagy tömegek jelenlétében, s ezek eredményeképpen a Young Men's Christian Union (Fiatal Férfiak Keresztény Egyesülése) számtalan városban megszerveződött. Új lelkészképzőt állítottak fel Boston-ban 1867-ben, hogy azon hiányos képzettségű (s így a Harvard Divinity School-ra fel nem vehető) ifjakat képezzenek ki missziói munkára. Nagy összegeket gyűjtöttek emberbaráti célokra s bőkezűen segélyezték a délen felszabadult rabszolgákat, hogy azok szabad állapotukban megélhetésüket biztosítani tudják.

A lelkesedés azonban nem maradhatott meg sokáig ezen a magas fokon. A polgárháború után bekövetkezett gazdasági pangás következtében a Társulat évi bevétele 50.000 dollár alá esett. Ami ennél is rosszabb azonban, a visszavonás újra felütötte fejét a felekezetben. A radikális vita új alakban ismét szőnyegre került. Most nem a csodákról folyt a vita, mert a felekezetnek már több mint a fele osztotta Parker nézeteit s mint a legjobb keresztények egyikére emlékezett reá, hanem az a, már a National Conference megszervezésénél felmerült

kérdés, hogy ki lehet annak tagja, minthogy nagy súlyt helyeztek a keresztényi jelleg megtartására. Először a konzervatívok mindenképen keresztül akarták vinni, hogy valami hitvallás-félét szerkesszenek a Conference-hez tartozás elbírálásának alapjául. Ez a kísérlet megghiúsult, de az alapszabályokba mégis bekerült a Jézus Krisztusra, mint Úrra és Isten fiára való hivatkozás.¹ Ezek a kifejezések harminc évig tartó nézeteltérést okoztak, mert a radikálisok úgy érezték, olyan dogmákra utalnak azok, melyeket ők jó lelkiismerettel nem fogadhatnak el. Az elégedetlenség egyre nőtt s mikor a Conference a következő évben ismét egybegyűlt, a radikálisok azt ajánlották, hogy inkább a lélek, a szellem egységére, semmint a hittételek egységességére alapítsák az együttműködést és hogy kerüljék a kétértelmű kifejezéseket. A javaslatot az egész ülészakon át vitatták s végül is a radikálisokat a nagy többség leszavazta.

A konzervatívok már régóta hangoztatták, hogy a radikálisoknak ki kellene lépniök a felekezetből. Ezt most némelyek közülök meg is tették. A következő tavaszon lépéseket tettek, hogy megszervezzék a Free Religious Association-t (Szabad Vallásos Társaság), hogy az olyan szabadságot adjon tagjainak, amilyent érzésük szerint a National Conference nem adott. Az új Association-t 1867-ben nagy lelkesedéssel meg is szervezték. Eredeti tagjainak fele unitárius lelkészekből került ki s Emerson neve volt a listán az első, de mellettük féltucat más felekezetű tag is akadt. Az Association mindenféle vallásos gondolkozó előtt nyitva állt s nem-keresztény felekezetekkel is felvette a kapcsolatot. Viszont, bár évi összejöveteleket tartott és több kiadványt is bocsátott ki, nem alakított új szervezeteket és nem akart új felekezetté lenni. Sőt, bár egy-két tagja tényleg kilépett a felekezetből, legtöbbször továbbra is a National Conference keretei közt maradt, hogy ott a szélesebbkörű szabadság mellett szót emeljen. Egy negyed századon át fontos missziót töltött be a vallásos megértés előmozdításának terén s még ma is létezik, hivatását azonban az első huszonöt év alatt tulajdonképpen már elvégezte.

Míg a túlzó konzervatívok elégedettek voltak a syracuse-i szavazás eredményével, igen sokan nem tudtak belenyugodni abba, hogy olyan szűk kereteket állítottak fel, melyekbe annyi

¹ „... az Úr Jézus Krisztus minden tanítványa... Isten szolgálatára és az ő Fia országának építésére“.

lelkiismeretes és mélyen vallásos ember nem tudott beleilleszkedni. Csaknem 100 lelkész csatlakozott a Free Religious Association-hoz, vagy legalábbis rokonszenvezett azzal. A Conference következő gyűlésén, tehát, New York-ban 1868-ban, az eddigieknél is sokkal népesebb összejövetel új átdolgozást fogadott el csaknem egyhangulag, mely hivatva volt a radikális tagok lelkiismeretét megnyugtatni.¹ Ez viszont a konzervatívokat kedvetlenítette el, mert úgy érezték, mindent megad ez a határozat a radikálisoknak, amit valaha kértek s ez egyúttal a Conference-nek a keresztény alapokról való letérését is jelenti. Minthogy pedig a radikális nézetek egyre jobban terjedtek s a Harvard Divinity School végzettjeinek többsége, de egy-két Meadville-ben végzett is ezeket vallotta, a konzervatívok erősebben kezdték követelni, mint valaha, hogy zárják ki a felekezetből azokat, akik nem fogadják el a kereszténység szerintük való meghatározását.

Az Amerikai Unitárius Társulat széles határokat szabott meg, hogy a felekezet mindkét ágát befogadhassa, radikálisokat és konzervatívokat, minden előítélet nélkül. A konzervatívok azonban nem méltányolták ezt az álláspontot s sürgették a Társulatot, vonja meg támogatását a radikálisoktól, mert különben nem érdemli meg a felekezet többségének a hozzájárulását. Minthogy pedig kívánságuk nem teljesült, 1870 elején lépéseket tettek egy Evangelical Unitarian Association (az evangéliumon alapuló u. t.) megszervezésére, mely hitvallás elfogadásától tegye függővé a tagok felvételét. Ha ez a szervezet megalakul, a felekezet kettészakadt volna. Hála Istennek azonban, a nagy többség erőteljesen és sikeresen szembehelyezkedett a tervvel.

Ennek az „új mozgalomnak“, amint nevezték, Hepworth H. György lelkész, Boston egyik legnépszerűbb prédikátora volt a vezetője, kinek lelkes tevékenysége hozta létre a színházakban tartott istentiszteleteket és az említett lelkészképzőt is. Mikor New-Yorkba került, hívei gyakorta kérték, hogy adjon nekik valami hitvallás-félét az unitáriusok hitéről. Minthogy mind ő, mind elvbarátai, meg akarták nyerni az orthodoxok elismerését, s egyben ki akarták zárni maguk közül a radikálisokat is, állandóan sürgették a Társulatot, hogy készítsen el egy ilyen hitvallást, sőt annak 1870-ben tartott gyűlésén

¹ „... e Conference minden határozata a többség akaratának kifejezése csupán, de semmiképen sem kötelezi azokat, akik ezekkel nem értenek egyet“.

is előhozták az ügyet. Az unitáriusok azonban mindig gyanakodva néztek minden hitvallásra, mert megkötöttségétől féltek, ezért az indítványt a nagy többség leszavazta. A National Conference őszi gyűlésén ismét előkerült ez az indítvány s mint-hogy azt már hónapok óta tárgyalták szószékekről és nyomtatásban egyaránt, igen sok képviselő gyűlt össze s az izgalom magas fokra hágott. Mr. Hepworth a mult gyűlésen elfogadott pótlás helyett újat ajánlott, mely a Jézus Krisztushoz való tartozást domborította ki.¹ Másfél napi komoly vita után a javaslatot nyolc az egyhez arányban megszavazták s a kisebbséget lepisszegték. Így az ajtó ismét becsukódott a radikálisok előtt.²

A felekezet két ága között a szakadás egyre élesebb lett, s a radikálisok, bár számuk egyre nőtt, természetesen nem nagy kedvet éreztek a felekezet vállalkozásaiban való részvételtre. Tizenkét éven át semmi sem történt, ami egyengethette volna az utat visszatérésük előtt. Ép ellenkezőleg, az u. n. Year-Book Controversy (évkönyv vita) a helyzetet csak még jobban elmérgesítette. A Free Religious Association elnöke 1873-ban ugyanis kérte, hogy nevét töröljék a Unitarian Year-Book lelkészi listájáról, mert ő nem tekinti magát unitárius kereszténynek. Erre az évkönyv szerkesztője több lelkészt megkérdezett, akik az említett elnök nézeteit követték, hogy nem kívánják-e ők is törölni a nevüket. Ezek egyike, Potter J. Vilmos, New-Bedford lelkésze és a Free Religious Association titkára, azt válaszolta, hogy ő ugyan nem tekinti magát kereszténynek a szó dogmatikai értelmében, de a felelősséget a szerkesztőre hárítja, hogy hogy törli-e ez a nevét, vagy sem. A szerkesztő erre, több más lelkésszel együtt, őt is törölte. Mikor az eset a nyilvánosság elé került, nagy vita indult meg, mert igen sokan igazságtalannak tartották egy elismerten keresztény jellemű embernek a felekezetből való kizárását, csak azért, mert ez nem egy bizonyos névvel szereti megjelölni magát. Hosszas vita után azonban mind a Társulat, mind a National Conference jóváhagyta a törlést. A tiltakozások tovább tartottak, de csak 1883-

¹ „Ismét megerősítve a Jézus Krisztus evangéliumához való hűségünket . . . mindenkit szívesen látunk szövetségünkben, aki Krisztus követője akar lenni“.

² Bár javaslatát elfogadták, Hepworth mégis egyre elégedetlenebb lett felekezete viselkedésével s mindinkább az orthodoxok felé hajlott. Két évvel később el is hagyta egyházát s az orthodox lelkészek sorába lépett. Élete későbbi szakában ismét hajlandóságot mutatott az unitáriusok közé való visszatérésre, de azok nem nagyon akarták visszafogadni s így elállott szándékától.

ban tudták elérni, hogy a töröltek nevei (mintegy hat névről volt szó) vissza kerüljenek valahogyan s akkor is csak a kiegészítő listára.

Az idő azonban most is elvégezte a maga munkáját. A konzervatív irány előharcosai lassanként mind elhaltak, vagy legalább is elcsendesültek, az ifjabb nemzedék pedig a szabadabb légkör pártján volt. Végül is a National Conference 1882-ben, egyetlen egy tiltakozó hang ellenében, új pótlást fogadott el¹, mely ismét megnyitotta az ajtót azok előtt, akik az 1870-ben hozott határozatok miatt eddig kizártaknak érezték magukat onnan. Így az az ügy, amelynek hirdetéséért Parker nevét törölték volt a Year-Book-ból, negyven évi küzdelem után, a szellemi szabadság jegyében győzelemre jutott. Nevét általában már a legnagyobb tisztelettel emlegették, mint a felekezet legnagyobb prófétáját, s a Társulat is szentesítette ezt a vélekedést Parker írásaiból egy kötetnyinek a kiadásával, 1885-ben.

Időközben a felekezet gyors elterjedéséhez és az évi 100.000 dollár hozzájáruláshoz (mely pedig egy-két évig be is folyt) fűzött reménységek egyre alább hagytak. A Társulat egyeztető munkája a két irányzat között nem hozta meg a sikert s egyik irányzat sem sietett támogatására. A konzervatívok 1870-ben elért győzelme után ugyan csaknem megkétszereződtek a hozzájárulások abban az évben, a hanyatlás azonban ismét bekövetkezett s az 1865-ben befizetett 100.000 dollár 1878-ra annak egynegyedére csökkent. A Társulat azért tovább folytatta terjeszkedő munkáját, de az alapokat is igénybe kellett ehez vennie. Az egész időszakot különben a lelkesedés és a bizalom hiánya jellemzi.

Más okok is közrejátszottak, persze. A polgárháború utáni inflációt súlyos válság követte (depresszió), mely minden vállalkozásra bénítólag hatott. A Chicago-ban 1871-ben s a Bostonban egy évvel később dühöngő nagy tűzvész az egyházközségeket is súlyosan érintette. Az 1873-iki rettenetes pénzügyi pánik hosszú évekre megbénította az egész ország gazdasági életét. Inkább az a csodálatos tehát, hogy a felekezet munkája nem szenvedett még nagyobb veszteségeket.

Az egyházközségek nagy része azonban végig kitartott

¹ „Alapszabályunk bevezető része és cikkei . . . az unitarizmusnak nem próbakövei s nem az a céljuk, hogy bárkit is kizárjanak, aki, bár hitelvileg nem egyezik meg velünk, céljainkkal és gyakorlati vállalkozásainkkal rokonszenvezik.”

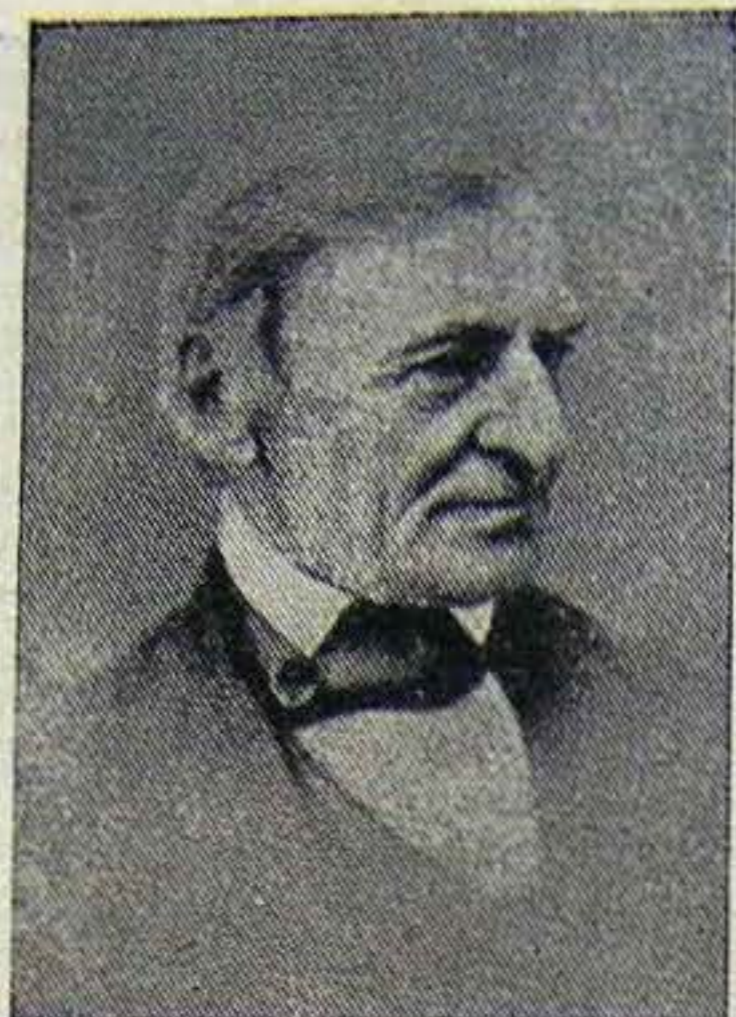
az ügy mellett. A National Conference gyűlésein minden évben sokan vettek részt s a felekezet ügyeinek továbbvitelét valahogyan mindig biztosították. Gazdag alapítványokat gyűjtöttek a Harvard Divinity School és a Meadville Theological School újabb tanári székeinek biztosítására. Nagy összegek gyűltek össze a chicago-i tűzsújtotta egyházközségek támogatására, a Washington-ban építendő nemzeti templomra és a Channing Memorial Church-re (Channing emlék-templom), melyet Newport-ban emeltek Channing születése 100 éves évfordulója alkalmából, valamint New-York, New Orleans és több más város unitárius egyházközségei adósságainak kifizetésére. A felekezet fontos nevelési munkát végzett a dél fehérei és négeri közt, a nyugat indiánjai és a tengerészek közt. Folytatta a missziót Indiában, több éven át lehetővé tette unitárius prédikációk tartását Párizsban, s segélyt küldött a szükséget szenvedő unitárius egyháznak Magyarországon.

Otthon tovább segélyezték a gyenge egyházközségeket, sok újat alapítottak, misszionáriusokat küldöttek szét, különösen nyugatra (Kalifornia), s sokat ígérő munkát indítottak be az északnyugaton lakó skandinávok között. Új egyházközségeket alapítottak Washington Territory, Southern California és általában a déli államok területein. Az egyetemi városokban folytatott munkát tovább-fejlesztették. 1876-ban Ministers' Institute (lelkészek intézete) alapított, hogy a tudományos munkát előmozdítsa a lelkészek között. 1880-ban megszervezték a Women's Auxiliary Conference-et (Nők kiegészítő konferenciája), mely tíz évvel később National Alliance of Unitarian and other Liberal Christian Women¹ néven (Unitárius és más szabadelvű keresztény nők országos szövetsége) a felekezet egyik legfontosabb intézményévé lett. Így az 1865-ben, a National Conference-szel megkezdődött mozgalom mégis csak előrehaladt, minden nehézség ellenére is. Egy nemzedék életének felénél is rövidebb idő alatt nemcsak a régi egyházközségek erősödtek meg, hanem több mint száz új is alakult. Ennek ellenére, az unitarizmus ellenségei most is azt állították, hogy az haldoklik.

Bár az Amerikai Unitárius Társulat kezdettől fogva az egész ország területére kiterjesztette működését, a Western Unitarian Conference, óriási területek felett alakulván meg, szintén országos szervezetté kezdett fejlődni s az Alleghany hegy-

¹ A „National“ 1913-ban elmaradt.

Emerson Waldo Ralph.
(1803—1882.)

Bryant Cullent William (1794—
1878.), Coleridge szerint a leg-
tipikusabb amerikai költő. Élete
végéig minden vasárnap kétszer
ment unitárius templomba.

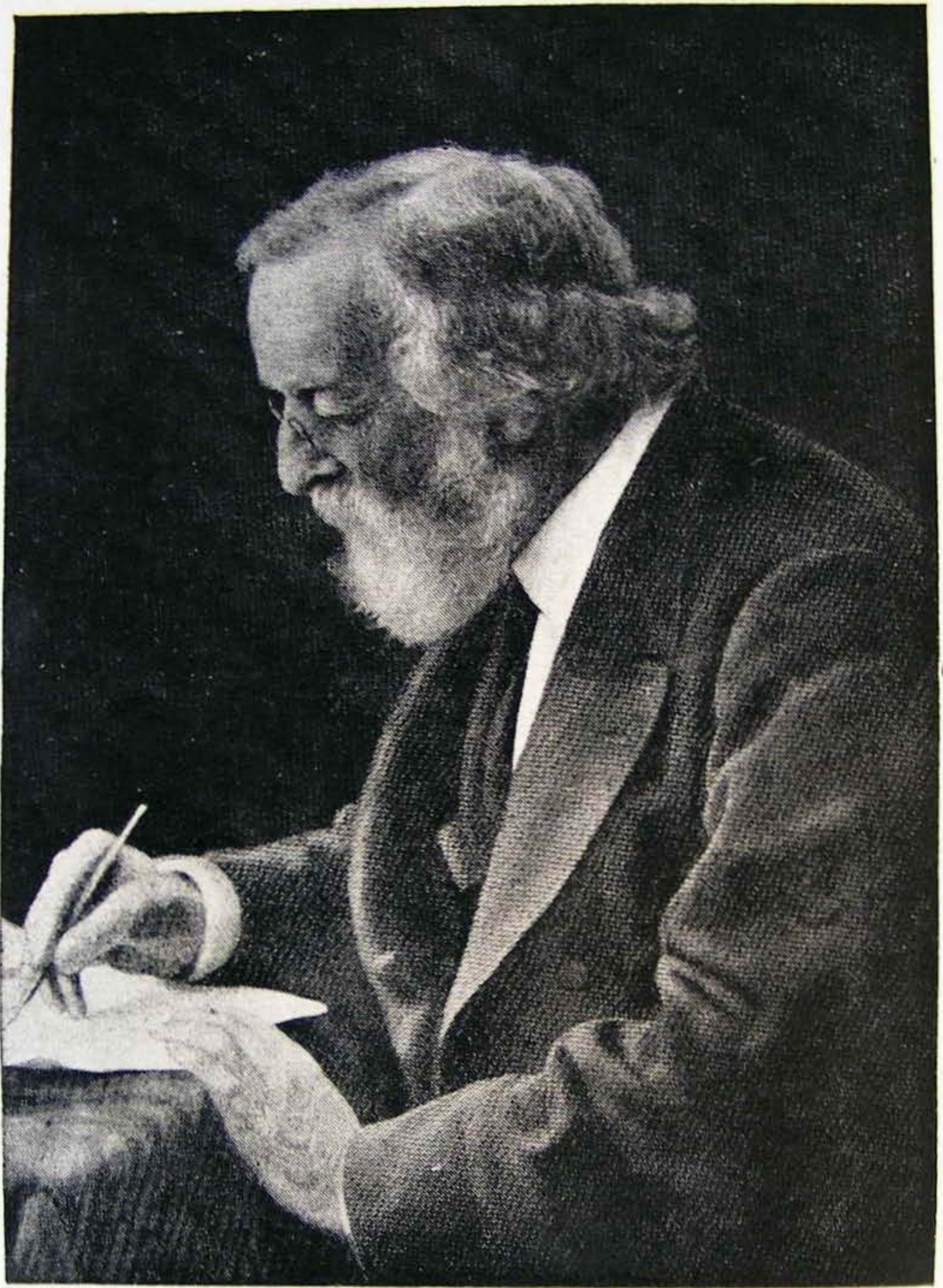

Longfellow Wadsworth
Henry (1807—1882), az
irodalomtörténet szerint
forma-készségben a leg-
tökéletesebb amerikai
költő. Buzgó unitárius volt.

Hawthorne Nathaniel (1804—1864.)
amerikai novellista és regényíró.
A XIX. században csak Newman
kardinális és Matthew Arnold mér-
kőzhetett vele az irány (angol) tö-
kéletessége terén. Dr. Clarke F. J.
hívei közé tartozott.

James Freeman Clarke

Clarke Freeman James (Jakab) amerikai unitárius lelkész, író, közíró és emberbarát. (Életrajzát lásd sorozatunk VIII. kötetének előszavában).

ségtől nyugatra függetlenül működött. Története tehát figyelmet érdemel. A Western Conference-et (nyugati konferencia) 1852-ben szervezték meg Cincinnati-ban, mikor még csak alig egy tucat egyházközségünk volt azon a vidéken s azok is szerteszét, a nehézkes közlekedési viszonyoktól még jobban hangsúlyozott távolságban. Sok új városban, hol a lakók, az orthodox egyházakkal még nem elégedve, már-már a vallástalanság ösvényére léptek, az unitarizmus szívesen látott vendég lett. Lelkészeket azonban nehezen lehetett kapni s így új egyházközségek nehezen alakultak, vagy, ha megalakultak, hamar fel is oszlottak. A rabszolgaság elleni küzdelem szintén hátráltatta a munkát, mert a polgárháborúban lelkészeinknek több mint a fele résztvett, úgy is mint tábori lelkész, de úgy is mint katoná. Ennek ellenére a háború végén a Conference-nek már 35 egyházközsége volt. A National Conference megszervezése utáni időkből a Társulat (a bosztoni) misszionárius-titkárt küldött a vidékre, aki sok új egyházközséget szervezett meg, 1875-től pedig a Conference maga is úttitkárt tartott e munka még sikeresebbé tételére. Lassanként megalakult a Women's Conference (nők konferenciája), a Sunday-school Society (vasárnapisiskola társaság), sok értekezést, vasárnapis iskolai vezérfonalat stb. adtak ki, az egyházközségek pedig Unity Club-öket és Post-office Mission-t (postai missziót) szerveztek. A Conference-nek saját alapjai és misszionáriusai is voltak s a munka igen eredményesen folyt.

Közben a hitelvi változások itt még rohamosabban haladtak előre, mint a keleten. A régi egyházközségek ugyan konzervatívok voltak s Parker nézeteit elleneztek, de hitvallást mégsem szerkesztettek. A radikális eszmék aztán annál gyorsabban terjedtek, mert itt nem volt olyan tradíció, vagy környezet, mely ellenállhatott volna. 1875-ben egyhangú határozatot fogadtak el, mely a Free Religious Association és az American Unitarian Association melletti rokonszenvet nyilvánította ki, de a Year-Book vita során tiltakozott a Társulat eljárása ellen. Kimondták azt is, hogy „a Conference a tagságot semmiféle dogmai feltételtől nem teszi függővé, hanem mindenkit szívesen lát, aki Isten-országának előbbrevitele érdekében velük kíván munkálkodni”.

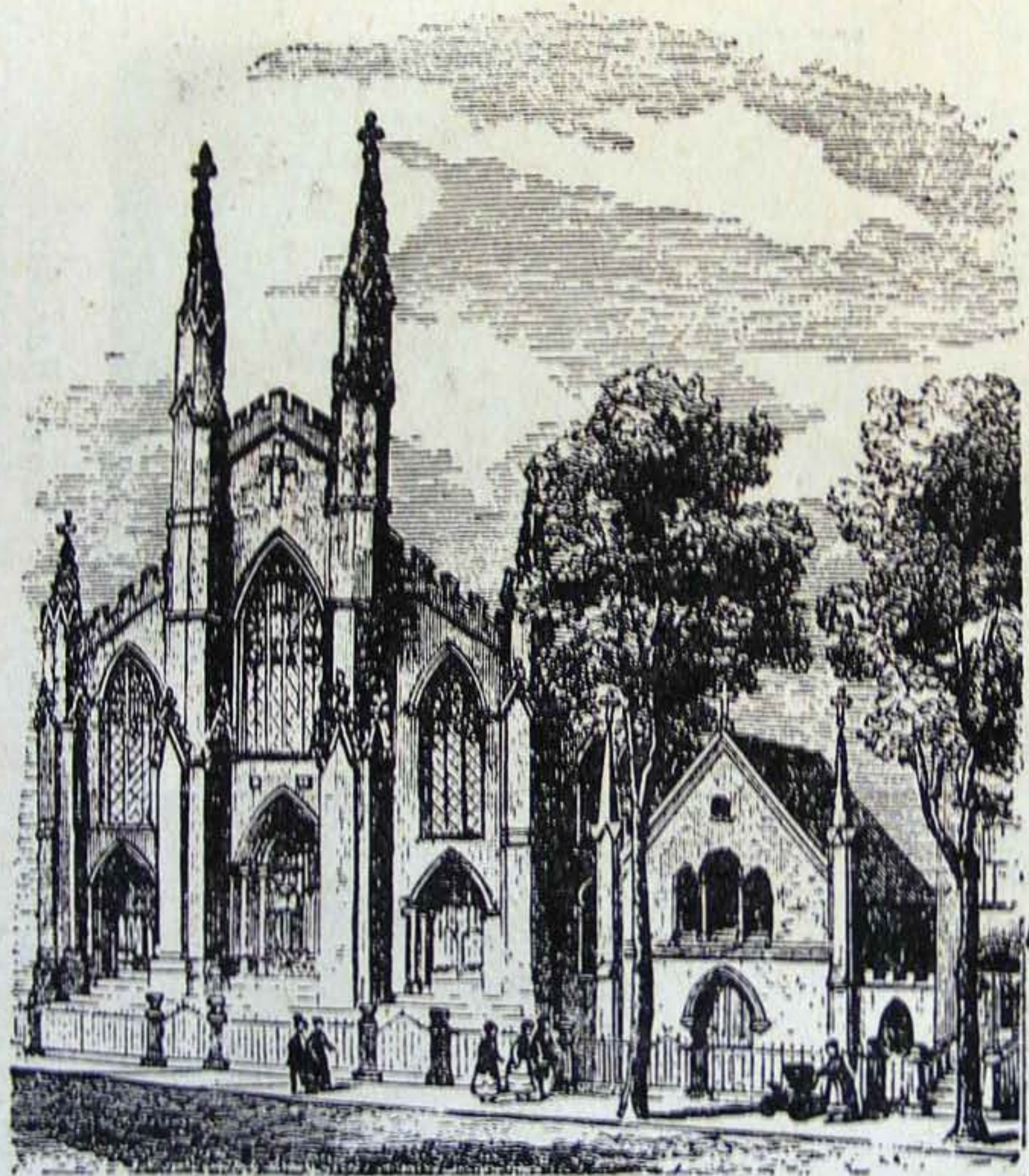
Voltak azonban olyanok is, akik féltek a korlátlan szabadság következményeitől s ezért néhány lelkész kilépett a Conference tagjai sorából. Az különben is túllazán volt meg-

szervezve s a kívülről jövő s magukat unitáriusnak valló egyének felelőtlen szabadossága helyrehozhatatlan károkat okozott. A Conference titkára, látva, hogy az egyházközségek szaporodása nem tart lépést most már a lakosság növekedésével, úgy gondolta, hogy a baj a határozott elvek leszögezésének hiányában rejlik, ezért hát, hogy további szabadosságokat is megakadályozzon, szükségesnek tartotta, hogy leszögezzék legalább a mozgalom legfontosabb hitelveit. A St. Louis-ban 1885-ben tartott Conference gyűlésen ezt nem tudta elérni, a következő évek alatt azonban ez a gondolat mindinkább fejlődött s az „issue in the West” („nyugati vita” látszik a legmegfelelőbb fordításnak) néven ismert ügyé dagadt, mely az 1886-ban Cincinnati-ban tartott Conference gyűlésén érte el a tetőpontját. A gyűlés élesen elkülönítette az ellentéteket. Az egyik rész úgy gondolta, hogy eljött az ideje kinyilvánítani néhány egyszerű szóban az Istenbe vetett keresztény hithez való tartozásukat. Mások viszont úgy látták, hogy a legegyszerűbb hitvallás is kényszerítő fontosságúvá válhatik s ezzel elvesz az unitarizmus vallási szabadsága. A meghasonlás nem hívők és hitetlenek közt történt, mert mindkét oldal egyformán buzgó és hívő emberekből állott, s ugyanazokat a hitelveket vallotta, hanem akörül forgott a kérdés, hogy a Conference a közös hitelvekre, vagy a közös munkára helyezze-e inkább a hangsúlyt, s hogy vajjon kizárjanak-e bárkit is maguk közül egyszerűen csak azért, mert néhány hittétel megfogalmazását nem tette a magáévá.

A vita sokáig és fájdalmasan érzékeny hangnemben folyt, végül is azonban a többség kimondotta, hogy „a Western Unitarian Conference a tagságot nem teszi függővé dogmatikai feltételektől, hanem mindenkit szívesen lát, aki az igazság, igazságosság és szeretet érvényrejuttatását e világon munkálni óhajtja.” Ez a határozat nagyon elszomorította a konzervatívokat, mert abból nemcsak a „kereszténység,” és a „vallás,” hanem az „Isten” kifejezései is kimaradtak s semmi más nem volt benne, mint igazság, igazságosság és szeretet. Ha egy agnosztikus, vagy akár atheista is, fel akarja tehát magát vétetni, a Conference nem zárja be az ajtókat előtte. Néhány héttel később tehát a konzervatívok kiléptek a Conferenceból s megalapították a Western Unitarian Association-t, hogy az az országos (a bosztoni) Társulattal működjön együtt. Ez azonban sohasem igen lett több, mint papíron szereplő szervezet s saját külön

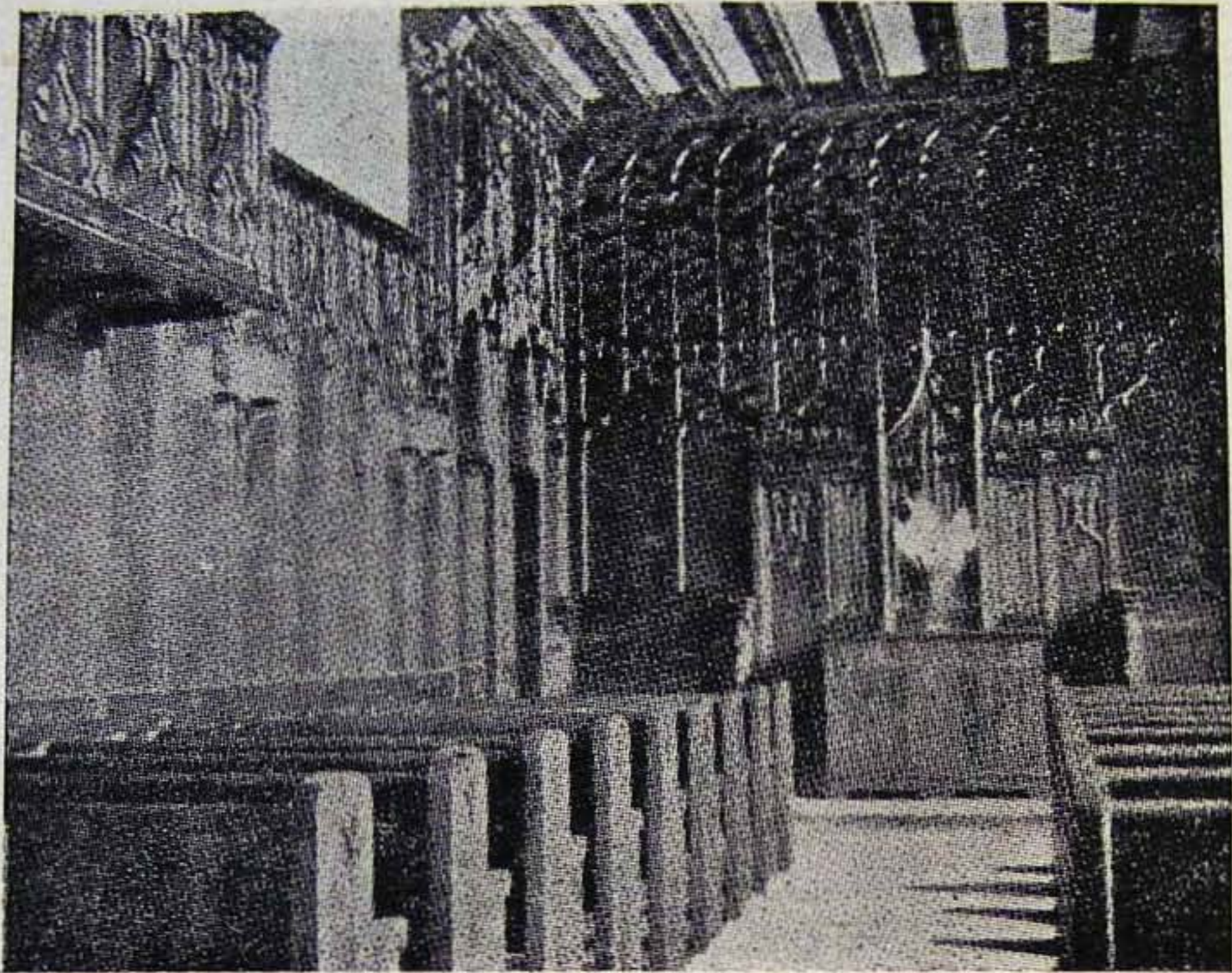

„Church of the Saviour“, Brooklyn-ban. Egyik festett ablaka Dávid Ferencet ábrázolja. Temetőjében ma is áll Kossuth Emilia sírköve.

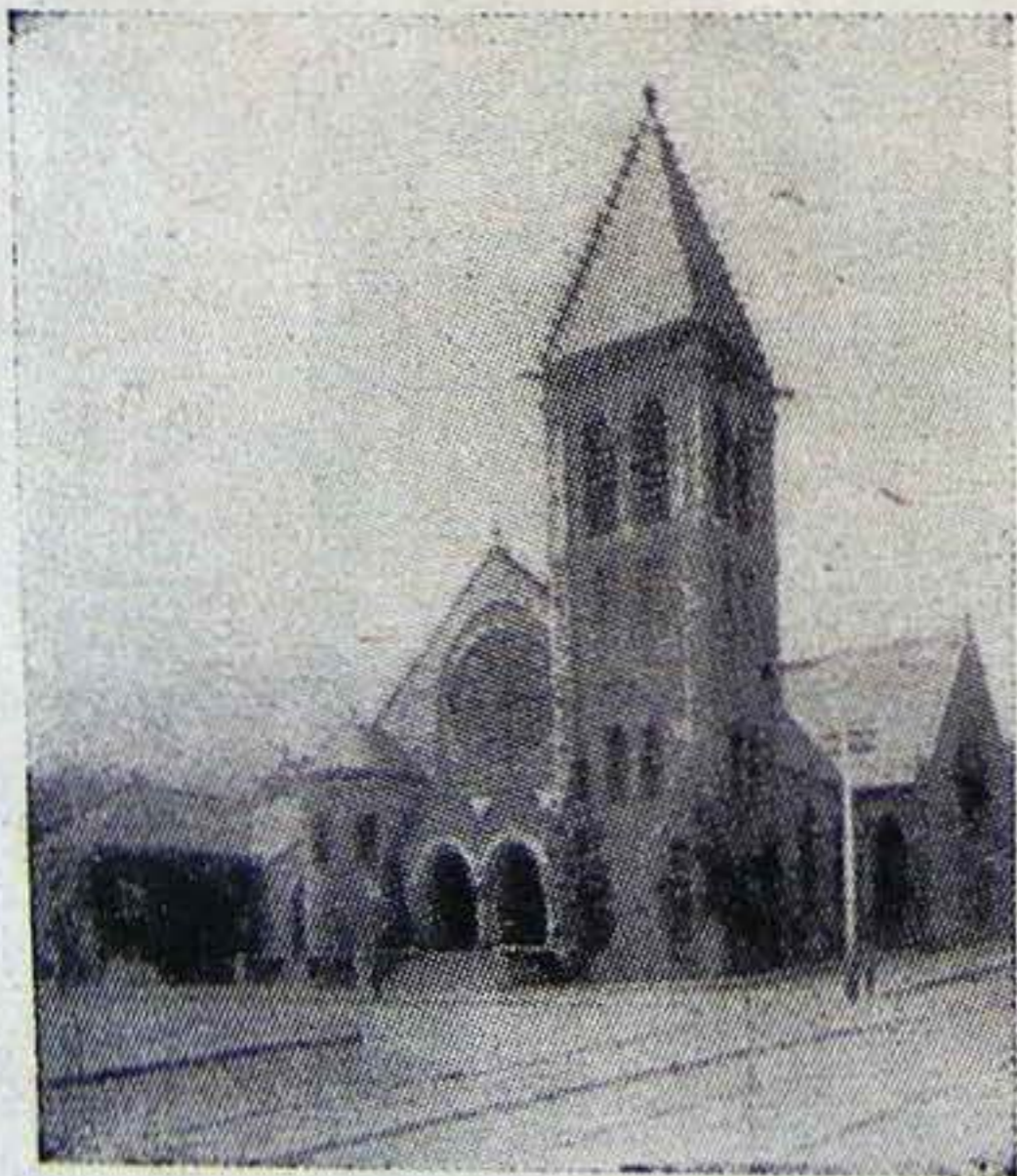

Arlington St. Church, Boston belvárosa 27 unitárius templomának egyik legszebbike.

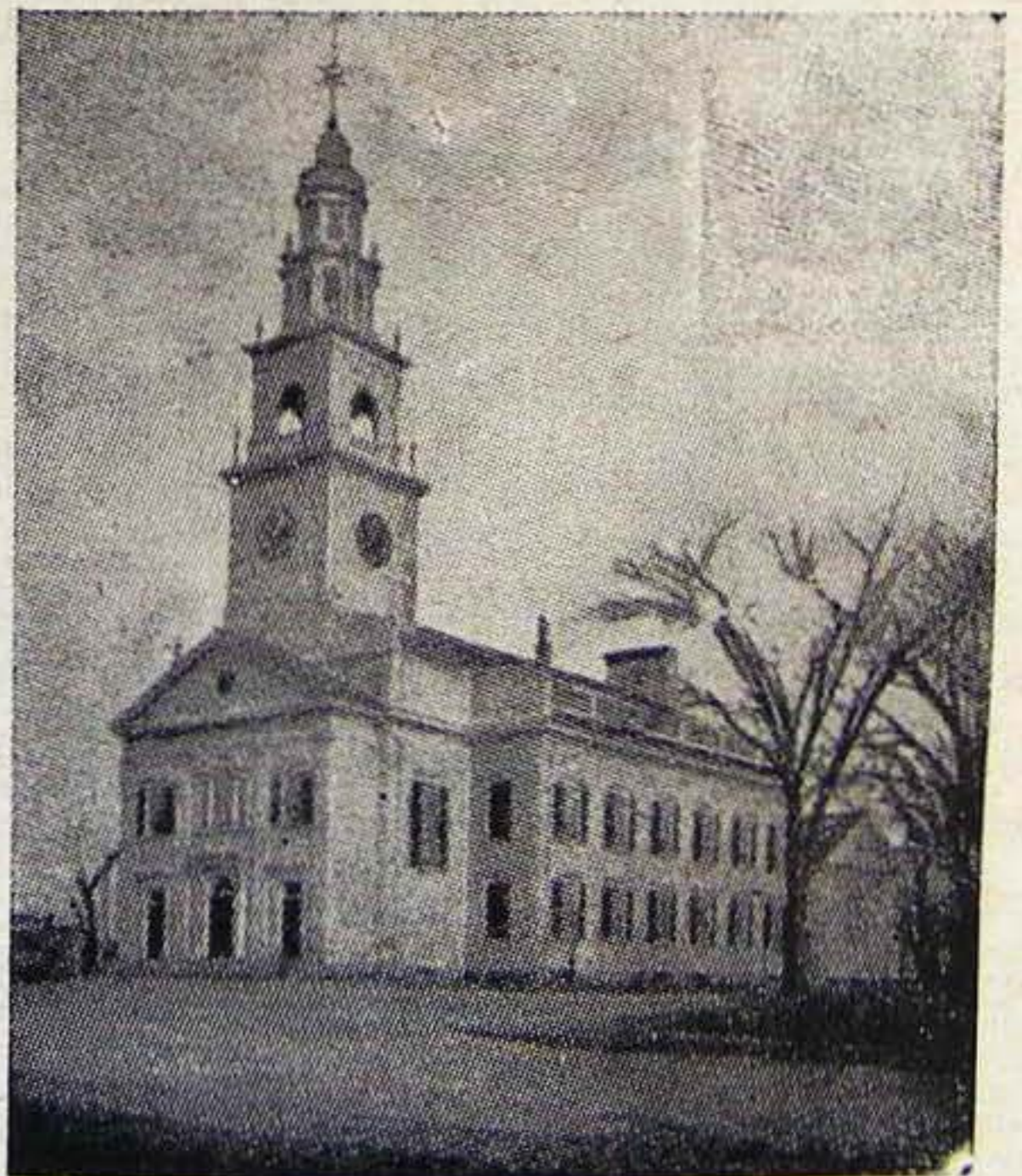

A „Priestley-Chapel“
a philadelphia-i First Unitarian Church épületében.

A „First Church“
San-Francisco-ban.

First Parish,
Dorchester (Mass.)

missziói munkát nem végzett. Fenntartotta azonban a *The Unitarian c.* folyóiratot s megpróbálta az egyházközségeket rávenni, hogy ne támogassák a Conference-et. A vita kiszélesedett és körülbelül hat évig tartott, s még az angol unitáriusok folyóirataiban is folytatódott. Bár a Conference a következő (1887) évben tartott gyűlésén elfogadott egy emelkedett hangú hitvallás-félét, a vád megmaradt, hogy a Western Conference atheista és nem keresztény alapon áll. Ezt a vádat oly mértékben elhitték, hogy az országos (bosztoni) Társulat, a keleti egyházközségek érzékenységét kimélendő, évekig nem volt hajlandó együttműködni a Western Conference-szel, hanem saját nyugati ügynököt tartott ezen a vidéken.

A vita eredménye az lett, hogy egyik fél sem engedett álláspontjából, úgy, hogy tulajdonképpen két unitárius felekezet volt a nyugaton, külön munkálkodva és egymást szüntelenül bírálgatva. A felekezet erőforrásai szintén megoszlottak, a missziói munka visszaesett. Ez a munka aztán a nyugaton sohasem is tért vissza régi erőteljes állapotába. Idővel azonban a felek kezdtek jobban megérteni egymást s 1892-ben lépések történtek a szakadás megszüntetésére. Végül is 1894-ben a Conference alapszabályait ismét átdolgozták, még pedig úgy, hogy az mind a két felet kielégítette¹. Ezt aztán egyhangú felkiáltással elfogadták. Így szűnt meg ez a hitelvi különválás, mely több mint egy félszázadon át megbénította a felekezet munkáját, s többé ez a vita soha fel nem újult, mert mindenki belátta, hogy a teljes szellemi szabadság biztosított.

Ettől kezdve a felekezet élete egészséges keretek között folyik s haladása, ha nem is gyors, állandó. Sok új egyházközség alakult a messze-nyugaton, délen s az északi tengerparton. 1889-ben Japánban indítottunk fontos missziói mozgalmat. 1896-ban megalakul a Young People's Religious Union (fiatalok vallásos egyesülése), mely igen nagy fontosságú mozgalommá nőtte ki magát. 1919-ben a Laymen's League (világi férfiak ligája) is megalakul s a felekezet életébe nem is álmodott új elevenséget hoz. Az International Congress of Free Christians and other Religious Liberals 1900-ban és a National Fe-

¹ „Ezek az egyházközségek elfogadják Jézus vallását, azt tartva, tanításaival megegyezően, hogy a gyakorlati vallásosság az Isten iránti és az ember iránti szeretetben összegezhető . . . szívesen látunk mindenkit tagjaink sorában, akik, bár hitelvilág különbözhetnek fölünk, általános rokonszenvvel viseltetnek szellemünkkel és gyakorlati céljainkkal szemben.”

deration of Religious Liberals 1908-ban való megszervezése felekezettünket összeköttetésbe hozta más népek és más egyházak szabadelvű keresztényeivel.

Az első száz év végén (az Unitárius Társulat megszervezése óta) az ország unitárius egyházközségeinek száma több mint megduplázódott, s még ennél is nagyobb arányban erősödött meg. Sokkal egységesebb szelleműek, egészségesebb és pozitívabb gondolkodásúak, s a jövő elé sokkal nagyobb reménységgel néznek, mint valaha. Hozzájárulásuk a közös munkavitelére ma egy év alatt sokkal többre rug, mint azelőtt sok éven át, értekezéseik és kiadványaik száma pedig a huszszorosnál is nagyobb arányban fejlődött. A nevelés és emberbaráti munka, a reformok és a közélet mezején számarányukat messze felülmúló mértékben vettek részt mindig. Gondolataikat oly nagy mértékben vették át a különböző egyházak, hogy ma igen sok egyház, mely magát orthodoxnak tartja s távol áll az unitárius szervezetektől, sokkal messzebb került hitelveiben a kálvinizmustól, mint amilyen messze maga Channing is állott attól a maga idejében. Viszont még ma is nagy tömegeket látunk, melyeknek vallása inkább tartozik a XVIII. századhoz, mint a XX-ikhoz. Bármily sokat tett is az unitarizmus a szabadelvű kereszténység felvilágosodott és megihlető eszméinek terjesztéséért a multban, a jövő még végtelen lehetőségekkel kecsegteti s új munkamezőkre hívogatja. Az amerikai unitarizmus, történelme első százéves fordulóján, feladatainak tisztább felismerésével, ügyébe vetett erősebb hittel és sorsa iránti mélységesen keményebb bizalommal néz a jövő szemébe, mint valaha is azelőtt.

XXXVIII. FEJEZET.

Az unitárius történelem értelme és tanulságai.

Történetünk végére értünk. Hosszú történet volt, csaknem négyszáz éves, majd olyan hosszú, mint magáé a protestantizmusé. Olyan mozgalom fejlődését követtük, mely mélységes hatással volt Lengyelország és Erdély, Anglia és Amerika vallásos életére, fontos epizódokat teremtett Olaszország és Svájc, Németország és Hollandia történetében s maradandó nyomokat hagyott az egész protestáns világ gondolkodásán és irányain. A

XX. század protestántizmusa egészen más, tanításaiban és szellemében egyaránt, mint amilyen lenne, ha Servetus, Socinus és Dávid, Lindsey, Priestley és Martineau, Channing és Parker soha sem éltek volna s ha Kálvin és Luther ellentmondás és bírálat nélkül uralkodhattak volna követőik gondolatai és élete felett. Amennyiben a ma vallásos élete viszonylagosan szabad-észszerű és türelmes, s nagyobb súlyt helyez az egyéni jellemre és a szolgálatra irányzott életre, mint a teológiai dogmákra, úgy e mozgalom úttörői és prófétái több elismerést érdemelnek, mint amennyiben általában részük van.

Most pedig, hogy már hallottuk a történetét, mi annak az igazi értelme? Bizonyára nem csupán az új hitrendszernek a régi helyére való állítása végett folytatott hosszú kísérlet volt az. Igaz, hogy ez is bennefoglaltatik, de mögötte valami sokkal mélyebb és sokkal fontosabb is felfedezhető. Mert, ha az emberek időről-időre változtatni akarják hitelveiket, mihelyt új világosságot nyernek, vagy új igazságot fedeznek fel, ebben nem szabad megakadályozni őket s elméjük kutató munkáját szabadon érvényesülni kell hagynunk. Hitelveiket pedig csak úgy oszthatják mások is, ha a szólásszabadság és a szabad sajtó biztosítatik. Ezért az első dolog, mely jellemző e történetre nézve, a teljes szellemi szabadság elérésére való törekvés. Amikor a hitvallásokat, vagy a dogmákat elleneztek, az nem csak azért történt, mert nem hitték azokat, hanem főképpen azért, mert azok az „eddig és ne tovább” jelszavával útjába állottak a szabad gondolkozás jogának a vallásban, s mert a szabad szellemek nem voltak hajlandók eltérni annak a megakadályozását, hogy a Biblia, vagy saját lelkiismeretük tanítását illetően maguk modhassanak ítéletet. Az unitarizmus tehát mindenekelőtt a vallási szabadságot s a hitvallások megkötöttsége alól való szabadulást jelentette, s egész történelmük folyamán az unitáriusok állhatatosan meg is tagadták még a legrövidebb hitvallásnak a felállítását is, hogy sem annak elfogadását feltételül szabják a hozzájuk csatlakozni óhajtok számára.

A szabadság azonban elvadul, ha valamí egészséges alapelv nem kormányozza. Ezt az alapelvet az unitáriusok a józan észnek a vallásban való használatában találták meg. S ez a második pont, amit hangsúlyozni akarnak. Hitték, hogy Isten akkor vezeti őket legbiztosabban az igazságra, ha minél nagyobb mértékben élnek azokkal a tehetségeikkel, melyeket Isten az igazságnak a tévedéstől való megkülönböztetésére

adott nekik. Ezért nem sok értelmét látták annak, hogy a mult hagyományait csak azért kövessék, mert azok régiek, ha csak létezésükre valami elfogadható, jó okot ki nem tudtak mutatni. Eleinte megelégedtek azzal, hogy egyszerűen megkérdezték, alátámasztja-e a Szentírás a dogmákat. Végül is azonban rájöttek, hogy a Biblia is csak azt tanítja, amit a régi korok emberei gondoltak, éreztek és cselekedtek, s hogy a józan észnek és a lelkiismeretnek kell határoznia abban, hogy útait magunkévá tegyük-e, vagy új meggyőződések, élmények és alapelvek útján haladjunk-e a mi új viszonyaink közepette.

Ismét, az unitáriusok hamar rájöttek, hogy ha a maguk számára a hit és a vallásszabadság jogait biztosítani óhajtják, hasonló szabadságot kell biztosítaniok mások részére is. Eleinte nehéz volt levonniok ez alapelv tanulságait és következményeit, egy ideig engedtek is a kísértésnek, hogy elfojtsák, vagy kizárják maguk közül azokat, akik a megszokott ösvényekről túl messze látszottak letérni, de idővel rájöttek, hogy nem lehet tökéletes szabadság a vallásban teljes és kölcsönös türelmesség nélkül. S ez így helyes: mert amint biztosak lehetünk abban, hogy az igazság végül is, tisztességes viszonyok között, félelem és kedvezés nélkül, saját erejéből, diadalmaskodik, — ép így bízhatunk abban is, hogy a tévedés végül is kiviláglik és önmagát emészti meg.

Ez a három szempont volt az, mely az unitarizmus közel négyszáz éves történetének külön jellegzetességet adott és nem az unitárius hitelvek, pedig hisszük, hogy ezeket a hitelveket valószínűleg el fogja fogadni az emberiség nagyobb fele, mikor majd előítélet nélkül, szabadon fognak gondolkozni a vallás dolgairól, a józan ész akadálytalanul végezheti kutatómunkáját a hit területén is, és a teljes vallási türelmesség uralomra jut az emberek között. Ezeknek a szempontoknak a kidomborítása után azonban még mindig marad egy kérdés, mely feleletre vár: mire való a vallás tulajdonképen s mi annak a végső és megfellebbezhetetlen mértéke? Az unitárius felelet erre a kérdésre mindig az volt s ma is az, hogy a jó vallás igazi mértéke nem a hitben való orthodoxyában, hanem azokban a jellemekben keresendő, melyeket az létrehoz. És hogy a vallás végső célját mindaddig fel nem fedezhetjük, amíg meg nem szűnünk mindig csak magunkra gondolni, s oda nem áldozzuk magunkat mások szolgálására, mint Isten nagy családjának egymást szerető gyermekei.

Mikor az unitárius mozgalom megkezdődött, az igaz vallás mértékét a hitvallások iránt tanúsított hitben, az egyháztagságban s a ceremóniák és előírások gyakorlásában látták. A ma unitáriusa számára az igaz vallás mértéke a szellemi szabadság, a felvilágosult józan-ész, a türelmes rokonszenv, az egyenes jellem és az önzetlen szolgálat. Ezek fejezik ki legjobban az unitárius történelem értelmét, s tanulságait is. E két szempont közötti különbség nagy szellemi forradalom eredménye, melyért drága árat kellett fizetni. Servet, Gentile, Dávid és még annyian mások életüket és halálukat áldozták megvalósításáért, Gribaldo, Ochino, Socinus s a lengyel atyafiak üldöztetést és száműzetést szenvedtek érte. Számtalan más, kisebb és nagyobb áldozat, szenvedés, háttérbe szoríttatás és kivettetés fizetett drága adót e hitért. Nélkülök és áldozataik nélkül mi ma keveset élvezhetnénk abból a szabadságból, mely osztályrészünkül jutott. Miképen is mutathatnók meg jobban háládatosságunkat a mi szabad hitünkért, mely ihleti és megvigasztalja életünket, minthogy iparkodunk azt tisztán megőrizni s erővel teljesebb állapotban adni tovább azoknak, akik utánuk jönnek!

V É G E.